

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
1 De groei van het zzp-schap	13
<i>Fabian Dekker en Monique Stavenuiter</i>	
1.1 Inleiding	13
1.2 Kenmerken zzp-schap: eerste bespiegelingen	15
1.3 Determinanten zzp-schap	20
1.4 Conclusie	30
Literatuur	33
2 Zzp'ers: insiders of outsiders?	37
<i>Ruud Muffels</i>	
2.1 Inleiding en vraagstelling	37
2.2 Onderzoeksaanpak	39
2.3 Verschillen tussen zzp'ers en andere flexwerkers	40
2.4 Insiders en outsiders en dynamiek	48
2.5 Tot besluit: vrij ondernemerschap of dualisme?	53
Literatuur	55
3 Starten, doorgaan en stoppen: zzp-dynamiek in beeld	57
<i>Ronald Dekker, Lian Kösters en Robert de Vries</i>	
3.1 Inleiding	57
3.2 Determinanten van starten, doorgaan en stoppen	58
3.3 Data en methode	60
3.4 Arbeidsmarktdynamiek van zzp'ers	60
3.5 Invloed van individuele kenmerken op de arbeidsmarktdynamiek van zzp'ers	62
3.6 Conclusie	67
Literatuur	69
4 De hybride zzp'er: een nieuwe groep op de arbeidsmarkt	71
<i>Fabian Dekker, René van Leeuwen en Lian Kösters</i>	
4.1 Inleiding	71
4.2 Op zoek naar autonomie of gedwongen keuze?	72
4.3 Data en methode	73
4.4 Hybride zzp'ers: ontwikkelingen en kenmerken	74
4.5 Resultaten: waarom kiezen voor een hybride constructie?	76
4.6 Conclusie: een nieuwe groep op de arbeidsmarkt?	80
Literatuur	81

5	Arbeidsrecht voor zzp'ers, net even anders	85
	<i>Mies Westerveld</i>	
5.1	Inleiding	85
5.2	Wat is een zzp'er?	87
5.3	Arbeidsrecht, sociale zekerheid en zzp-arbeid	88
5.4	Beoogd recht voor zzp-werknemers: arbeid	95
5.5	Beoogd recht voor zzp-werknemers: sociale zekerheid en fiscaliteit	98
5.6	Conclusie	99
	Literatuur	100
6	De zzp'er en enkele beleidsdilemma's	103
	<i>Monique Aerts</i>	
6.1	Inleiding	103
6.2	Flexibilisering van de arbeidsmarkt: opkomst van zzp'ers	104
6.3	Ondernemerschapsbeleid	106
6.4	Enkele beleidsdilemma's	111
6.5	Slotbeschouwing	119
	Literatuur	120
7	Zelf werken aan werk: een andere kijk op de inclusieve arbeidsmarkt	121
	<i>Jos Mevissen, Lars Heuts en Heidi van Leenen</i>	
7.1	Inleiding	121
7.2	De nieuwe zelfstandigen	123
7.3	Waarom kiest men voor het zzp-schap?	126
7.4	Zelf werken aan werk	128
7.5	Zzp-schap als tussenstation	130
7.6	Het langetermijneffect van zzp-schap	132
7.7	Slotbeschouwing	134
	Literatuur	135
8	Een blik op de toekomst	137
	<i>Nicole Bosch, Gijs Roelofs, Daniël van Vuuren en Mathijn Wilkens</i>	
8.1	Inleiding	137
8.2	Trends	137
8.3	Resultaten decompositieanalyse	139
8.4	Decompositie groei zzp-schap in de periode 1996-2010	143
8.5	Wat brengt de toekomst?	145
8.6	Slotbeschouwing	152
	Literatuur	153

9	De balans opgemaakt: zelfstandige zonder of met perspectief?	155
	<i>Ton Wiltthagen</i>	
9.1	Inleiding	155
9.2	Historische argumenten en observaties	156
9.3	Economische argumenten en observaties	158
9.4	Sociaal-culturele en demografische argumenten en observaties	161
9.5	Politiek-juridische argumenten en observaties	163
9.6	Slotbeschouwing: de balans opgemaakt	168
	Literatuur	169
	Over de auteurs	171

1 De groei van het zzp-schap

Fabian Dekker en Monique Stavenuiter¹

De Nederlandse arbeidsmarkt verandert. Trends van flexibilisering hebben zich in de afgelopen decennia duidelijk voortgezet. Met name het aandeel zzp'ers wijzigt drastisch. Dit eerste hoofdstuk beschrijft de belangrijkste determinanten die aan de groei van het zzp-schap ten grondslag liggen. De auteurs behandelen de opkomst van het fenomeen zzp-schap in de literatuur en concluderen dat de factoren opleidingsniveau, leeftijd en overheidsbeleid – en het hiermee gepaard gaande betere imago van het voor jezelf beginnen – de belangrijkste determinanten zijn achter de recente groei.

1.1 INLEIDING

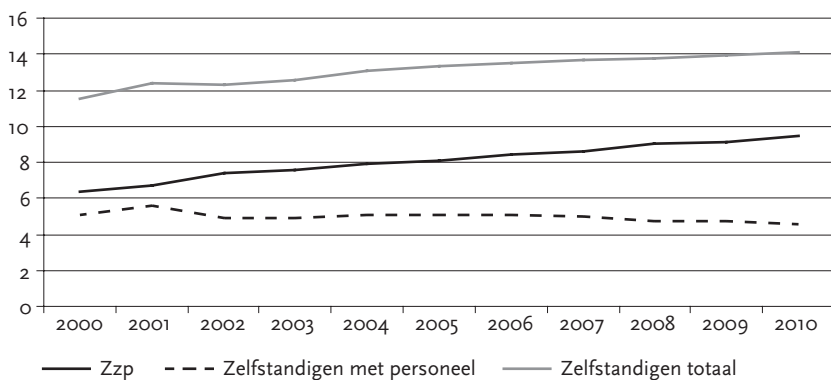
Steeds vaker lezen we in de beleidsmatige en wetenschappelijke literatuur over het einde van 'de baan voor het leven' (WRR, 2007). Mede door een verhevigde internationale concurrentie worden werknemers meer geconfronteerd met baanwisselingen en korte perioden van inactiviteit. Het voltijds werken als werknemer in loondienst is niet langer de norm op de hedendaagse arbeidsmarkt. Hoewel de meeste werkenden nog altijd werknemer in loondienst zijn (Dekker & Kösters, 2010), is er tegelijkertijd wel degelijk een aanzienlijke dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. Zo wisselt gemiddeld een vijfde van de Nederlandse werknemers jaarlijks van baan (SCP, 2005) en springt de opmars van de zelfstandige zonder personeel (zzp'er) overduidelijk in het oog (Dekker & Kösters, 2010). Deze groep is niet werkzaam op basis van een arbeidsovereenkomst, maar op basis van een 'opdracht'. Hoewel dit geen volledig nieuw fenomeen is (Wennekers & Folkeringa, 2002), starten steeds meer mensen als zelfstandig ondernemer – dikwijls zonder hierbij personeel in dienst te nemen.² Figuur 1.1 geeft de ontwikkeling weer van het aandeel zelfstandigen (met en zonder personeel)³ in de werkzame beroepsbevolking in de periode 2000-2010.

1 Deze bijdrage is voor een belangrijk deel gebaseerd op onderzoek dat mogelijk is gemaakt door Instituut Gak.

2 Soms wordt ook wel gesproken over freelancers, zoals in de journalistiek gebruikelijk is.

3 Onder zzp'ers vallen personen met als (hoofd)baan het verrichten van arbeid voor eigen rekening of risico in een eigen bedrijf of praktijk, of in een zelfstandig uitgeoefend beroep en die daarbij geen personeel in dienst hebben.

Figuur 1.1 Ontwikkeling zelfstandig ondernemerschap in Nederland, 2000-2010
(% werkzame beroepsbevolking)

Bron: CBS StatLine 2011

Duidelijk is dat het aandeel zzp'ers in de werkzame beroepsbevolking in het afgelopen decennium aanzienlijk is gegroeid: van 6,4% in 2000 tot 9,5% in 2010, oftewel een stijging van bijna 50%. Dit aandeel lijkt met de economische crisis niet af te vlakken, integendeel. Volgens de laatste cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zijn er op dit moment circa 760.000 zzp'ers in Nederland (derde kwartaal 2012). Het gaat dan om 10,2% van de werkzame beroepsbevolking.⁴ Met deze constatering is overigens helemaal niet gezegd dat Nederland internationaal vooroploopt. Uit Europese statistieken blijkt dat het aandeel zzp'ers in Nederland 8,7% bedraagt in 2007, tegen 10,5% voor de andere landen van de Europese Unie (EU-27). Tegelijkertijd zien we wél dat de groei van het aandeel zzp'ers vooral in Nederland bovengemiddeld is in de afgelopen jaren (European Foundation, 2010). De bevindingen in de onderzoeksliteratuur laten eenzelfde beeld zien: het aandeel zzp'ers in de Nederlandse arbeidsmarkt neem toe, waarbij we steeds meer toegroeien naar het Europese gemiddelde.

Maar hoe is de opmars van de zzp'er eigenlijk te verklaren? Deze thematiek staat in dit eerste hoofdstuk centraal. We gaan uitgebreid op zoek naar factoren die de opkomst van het zzp-schap kunnen duiden. We formuleren hiervoor de volgende onderzoeksvraag:

Welke factoren bepalen de keuze voor het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel?

Het zzp-schap wordt benaderd vanuit verschillende theoretische optieken: vanuit economische, beleidsjuridische en sociologische. Waar economische benaderingen zich

4 Achter dit aantal gaat overigens wel de nodige dynamiek schuil. Bosch 2011, p. 97 komt op basis van een periode van zes jaar tot de conclusie dat ongeveer de helft van de ondernemers na zes jaar niet meer als zelfstandige actief is. Mevissen et al. 2012 becijferen dat na een periode van vijf jaar nog 41% actief is als zzp'er. Wat dat betreft is het werken als zzp'er voor veel personen vooral een 'tussenstation' op de arbeidsmarkt.

richten op processen van globalisering en economische herstructurering, heeft de beleidsjuridische invalshoek oog voor de bestaande wettelijke kaders voor zzp'ers en de wettelijke (kwaliteits)vereisten om zzp'ers in te passen in sectoren zoals de zorg.⁵ Vanuit sociologisch gezichtspunt zijn sociaal-culturele veranderingen in de samenleving, zoals individualisering, centrale aandachtspunten om de groei van het aandeel zzp'ers beter te kunnen begrijpen. Op basis van de bestaande (inter)nationale literatuur schetsen we een state-of-the-art overzicht van het onderzoek naar zzp'ers. Welke groepen maken de stap naar het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel en wat zijn hierbij de belangrijkste beweegredenen? Alle beschikbare onderzoeken zijn door ons systematisch verzameld, bestudeerd en samengevat. De nadruk in de analyse ligt op zowel de macro-economische als de institutionele, sociaal-culturele en individuele factoren die de opkomst van het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel kunnen verklaren. De diverse bijdragen uit uiteenlopende disciplines, die elkaar soms overlappen, worden in dit hoofdstuk besproken op hun relevantie als het gaat om de verklaring van de opkomst van de zzp'er in Nederland.

1.2 KENMERKEN ZZP-SCHAP: EERSTE BESPIEGELINGEN

Voor het in kaart brengen van de determinanten achter het zzp-schap is gebruikgemaakt van verschillende databases en openbare websites van kennisinstituten. Allereerst is gebruikgemaakt van het PiCarta portaal. PiCarta bevat verschillende bestanden, zoals de Nederlandse Centrale Catalogus en Online Contents. Het laatstgenoemde bestand bevat de inhoudsopgaven van meer dan 17.000 tijdschriften. Naast PiCarta is ook gebruikgemaakt van de bibliografische databases EconLit en Sociological Abstracts. Deze databases bevatten tijdschriftartikelen op de vakgebieden economie, bedrijfskunde en sociologie. Tot slot zijn de websites van diverse onderzoeksinstituten zoals TNO en EIM geraadpleegd. Als zoektermen is hierbij gebruikgemaakt van zowel Nederlands- als Engelstalige trefwoorden, zoals 'self-employment (without personnel/employees)', 'self-employed (without personnel/employees)', 'zzp'ers', 'zelfstandigen (zonder personeel)' en 'zelfstandig ondernemerschap (zonder personeel)'. De zoekperiode omvat de periode vanaf 1980 tot en met 2011. Met de vorenstaande zoekstrategie verwachten we verantwoorde conclusies te kunnen trekken. De zoektocht levert uiteindelijk vele honderden publicaties op, waarvan we de publicaties die gerelateerd zijn aan de oorzaken van het zzp-schap in de analyse hebben meegenomen.

DEFINIËRING

Zelfstandig ondernemerschap wordt door de landelijke overheid steeds meer gestimuleerd als een belangrijke strategie om vanuit een uitkering weer te participeren

⁵ Denk in dit kader aan de verwachte Wet Cliëntenrechten Zorg (WCZ), waarin de kwaliteitseisen van individuele zorgverleners in de AWBZ staan omschreven, waaronder de randvoorwaarden voor zzp'ers. Per 1 januari 2013 zijn zzp'ers in ieder geval in staat om direct een contract af te sluiten met een zorgkantoor dat de verzorging en verpleging inkoop.

op de arbeidsmarkt. Daarnaast erkent de Nederlandse overheid de voordelen van het ondernemerschap met betrekking tot het goed functioneren van de economie als geheel en als het gaat om het genereren van werkgelegenheid (zie Ministerie van Economische Zaken, 2007; of zie voor empirische uiteenzettingen over de toegevoegde waarde van zzp'ers: Berden et al., 2010; Van Praag & Versloot, 2008; Van Stel, 2008). Maar ondanks deze beleidsmatige aandacht is er nog veel onduidelijkheid over het begrip 'zzp'er' (European Foundation, 2010).

In de literatuur worden zzp'ers ook wel de 'nieuwe zelfstandigen'⁶ genoemd, soms 'freelancers', maar door het ontbreken van juridische definities en het hierbij betrekken van verschillende kenmerken leidt het begrip vaak tot verwarring en onduidelijkheid (Aerts, 2007; Bosch & Van Vuuren, 2010). Duidelijk is dat de totale groep zzp'ers zich in ieder geval kenmerkt door een hoge mate van diversiteit. Veel verschillende groepen vallen onder de afkorting zzp'er, van directeuren-groootaandeelhouders (dga's), zelfstandige landbouwers, schilders en stukadoors, tot de zelfstandige zonder personeel die in de ICT-sector zijn (of haar) arbeidsdiensten aanbiedt. Ook kan er een onderscheid worden gemaakt naar zzp'ers die hier bewust voor kiezen en zzp'ers bij wie dit niet of in veel mindere mate het geval is. Ondanks dat zzp'ers samen een behoorlijk heterogene groep vormen, hanteren de meeste onderzoekers (grotendeels) een afbakening die wij in dit hoofdstuk zo veel mogelijk zullen overnemen, namelijk de volgende (vgl. RWI, 2009; SER, 2010⁷):

Een zzp'er is een ondernemer die geen personeel in dienst heeft, waarbij voor de vaststelling of er sprake is van een ondernemer de volgende criteria gelden: Een persoon die voor eigen rekening en risico zijn arbeid aanbiedt in een eigen bedrijf of praktijk, of in een zelfstandig uitgeoefend beroep en die daarbij geen personeel in dienst heeft.

In het vervolg van dit hoofdstuk worden de resultaten in het kader van de vorenstaande definiëring besproken.

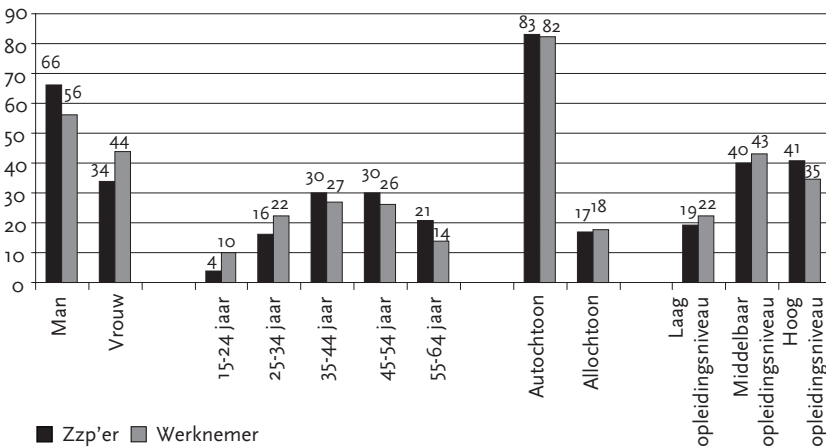
ACHTERGRONDKENMERKEN ZZP'ERS

We weten dat het aantal zzp'ers in Nederland toeneemt, maar wie zijn eigenlijk zzp'er? Op basis van CBS-data brengen we een aantal biografische achtergrondkenmerken van deze groep in kaart (zie figuur 1.2).

6 Vaak gaat het dan om zzp'ers werkzaam in de zakelijke dienstverlening versus zzp'ers die werkzaam zijn in 'oude' sectoren zoals de landbouw (Hessels & Vroonhof, 2003).

7 De Sociaal-Economische Raad (SER, 2010, p. 52) benoemt ook expliciet een aantal andere kenmerken, zoals bekendmaking van het ondernemerschap en het streven naar meerdere opdrachtgevers. Buiten zijn definiëring valt de directeur-groootaandeelhouder (DGA). De Belastingdienst hanteert weer een iets andere manier om de groep zzp'ers af te bakenen. Dit gebeurt in het kader van het afgeven van een Verklaring arbeidsrelatie (VAR): '(...) alle IB-ondernemers zonder personeel en alle rechtspersonen met één werknemer die tevens directeur-groootaandeelhouder is' (zoals geciteerd in: SER, 2010 p. 176).

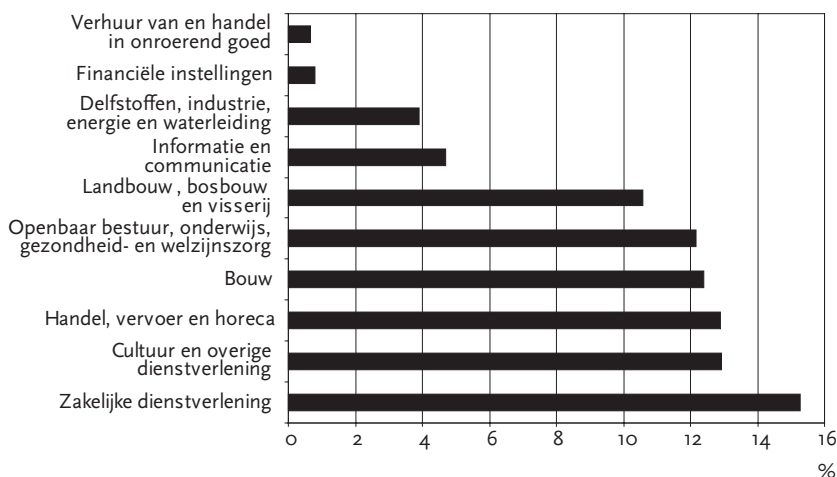
Figuur 1.2 Achtergrondkenmerken zelfstandig ondernemers zonder personeel en werknemers, 2010 (in afgeronde %)

Bron: CBS StatLine 2011

Uit figuur 1.2 blijkt dat de meeste zzp'ers in Nederland zich bevinden in de leeftijdscategorie van 35 tot en met 54 jaar. Dat de meeste zzp'ers relatief wat ouder zijn, heeft mogelijk te maken met de periode die nodig is om het benodigde startkapitaal en een voldoende groot zakelijk netwerk op te bouwen in verband met het binnenhalen van opdrachten (Blumberg & De Graaf, 2004). Verder zien we dat het vooral mannelijke en (in mindere mate) autochtone personen zijn die als zzp'er in ons land actief zijn. De lager opgeleiden zijn relatief in de minderheid. Dat hogeropgeleiden eerder voor het zelfstandig ondernemerschap kiezen, kan te maken hebben met het relatief grote verschil in inkomsten tussen het werknemerschap en het zelfstandig ondernemerschap voor deze groep (Deker & Kösters, 2011). Met andere woorden: ondernemen loont! Ook in vergelijking met werknemers in loondienst bestaat de categorie zzp'ers meer uit mannen, ouderen en hogeropgeleiden (zie ook Berden et al., 2010). Vooral de verschillen als het gaat om de variabelen sekse en opleidingsniveau vallen op. Zzp'ers zijn gemiddeld genomen ook wat ouder dan werknemers (44 jaar versus 40 jaar; zie RWI, 2009). Als we naar de sectoren kijken waarbinnen zzp'ers opereren, dan zien we dat de (zakelijke) dienstverlening, handel en bouwnijverheid het omvangrijkst zijn (Taal, 2010; zie ook figuur 1.3).⁸

⁸ De laatste jaren neemt het aandeel zzp'ers ook bovengemiddeld toe in de sectoren zorg en welzijn (RWI, 2011).

Figuur 1.3 Zzp'ers naar sector, 2009 (% totaal)

Bron: Dekker & Kösters 2010

Verder is op basis van bestaande gegevens duidelijk dat de eenmanszaak het meest gekozen wordt als rechtsvorm, gevolgd door de bv (Kamer van Koophandel, 2009). Ten slotte weten we dat ruim twee derde van de zzp'ers minimaal 35 uur per week werkt. Gemiddeld gaat het om een lengte van 42 uur per week, versus 35 uur per week voor de doorsnowerknemer (Mevissen & Van den Berg, 2011).

HYBRIDE ONDERNEMERSCHAP: THE BEST OF BOTH WORLDS?

Wat in de beschrijvende statistieken van figuur 1.2 niet naar voren komt zijn de omvang en achtergrondkenmerken van het zogenoemde hybride ondernemerschap. Dit zijn personen die het zelfstandig ondernemerschap combineren met het hebben van een baan in loondienst. Urlings (2009) becijfert dat circa 30% van alle personen die de overstap naar het zelfstandig ondernemerschap maken, een hybride ondernemer is in de periode 2003-2004. De Belastingdienst komt zelfs tot een percentage van 45 (SER, 2010).⁹ Dit type ondernemerschap combineert de (financiële) risico's en voordelen van de verschillende arbeidsrelaties en concentreert zich vooral in de sectoren landbouw, zorg en overige dienstverlening.¹⁰ Een reden voor het zoeken van (enige vorm van) zekerheid en stabiliteit via een baan in loondienst is mogelijk de behoefte aan compensatie voor de onzekerheid en lagere inkomsten uit het zelfstandig ondernemerschap, maar specifiek onderzoek naar dit nieuwe fenomeen is zeker gewenst. In hoofdstuk 4 komen we uitgebreid terug op de positie van de hybride zzp'er.

⁹ Het gaat hierbij om een combinatie van winst uit onderneming en loon- of pensioeninkomsten.

¹⁰ Bruins (2006) toont aan dat een substantieel deel van de zelfstandig ondernemers (30%) andere inkomstenbronnen heeft, met name via werk uit loondienstbetrekking.

SCHIJNZELFSTANDIGEN: WERKEN IN EEN GRIJS GEBIED

De meeste zelfstandigen zonder personeel kiezen bewust voor het ondernemerschap met de grote ervaren vrijheid als belangrijkste motief (Vroonhof et al., 2008). Onder de groep zzp'ers kunnen zich echter ook 'verkapte werknemers' bevinden, of: 'schijnzelfstandigen'.¹¹ Eigenlijk zijn deze zzp'ers werknemers die zich gedwongen door een opdrachtgever (vaak de voormalige werkgever) laten inhuren als zelfstandige. Veelal wordt er dan gewerkt voor één opdrachtgever en bestaat er een gezagsverhouding tussen opdrachtgever en opdrachtnemer. De schijnzelfstandige is hierbij volledig afhankelijk van zijn centrale opdrachtgever en verschilt in die zin niet van reguliere werknemers (zie ook Kautonen et al., 2010). Uit internationaal onderzoek komt naar voren dat het met name mannen, ouderen en lager opgeleiden zijn die tot de categorie schijnzelfstandigen behoren (Muehlberger & Pasqua, 2006). Ook is een algemene veronderstelling dat het risico op schijnzelfstandigheid in bepaalde sectoren groter is dan in andere sectoren, zoals in de bouw (vgl. Blumberg & De Graaf, 2004). Exacte cijfers over het aandeel schijnzelfstandigen in Nederland zijn echter niet voorhanden, en de meningen over dit fenomeen lopen daarom sterk uiteen. Volgens de Sociaal-Economische Raad (SER, 2010) is het aandeel schijnzelfstandigen gering, maar andere (voorzichtige) schattingen laten zien dat circa één op de drie zelfstandigen werkt in sectoren waar de grens tussen werknemer en ondernemerschap lastig kan worden getrokken (Aerts, 2007, p. 329). Bosch en Van Vuuren (2010) komen in hun artikel eveneens tot circa een derde. Ook in andere landen is sprake van schijnzelfstandigheid. Burchell et al. (1999) komen op basis van analyses in Engeland bijvoorbeeld tot een vergelijkbaar percentage als in Nederland, maar onderzoek blijft over het algemeen schaars. Er is wel een sterk vermoeden dat schijnzelfstandigheid zich onder andere voordoet onder personen uit Midden- en Oost-Europese landen (MOE-landen; vgl. FNV, 2011). Doordat een arbeidsmigrant zich inschrijft (of laat inschrijven) in het handelsregister van de Kamer van Koophandel kunnen de tewerkstellingsvergunningplicht, die geldt tot 1 januari 2014, en premieafdrachten worden ontduikt. Jaarlijks verricht de Belastingdienst ongeveer 1.600 controles om schijnzelfstandigheid onder met name Bulgaren en Roemenen aan te pakken¹² (zie voor een uiteenzetting: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2011). Ook in internationaal verband zijn exacte cijfers over de omvang van schijnzelfstandigheid niet voorhanden, maar uitgaande van de International Labour Organisation (ILO, 2003) zijn er signalen die wel degelijk duiden op een toename.

Tot dusver hebben we bestaand cijfermateriaal getoond dat ons meer inzicht geeft in de achtergrondkenmerken van het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel. Ook hebben we gememoreerd aan vormen van zelfstandig ondernemerschap die afwijken van de gangbare norm, te weten het hybride ondernemerschap en de schijnzelfstandigheid. In het vervolg van dit hoofdstuk richten we onze blik specifiek op de belangrijkste verklarende factoren achter de opkomst van het zzp-schap.

11 Een andere benaming hiervoor is 'pseudo-zelfstandige' of in het Engels 'dependent self-employment' (zie bijv. OESO, 2000).

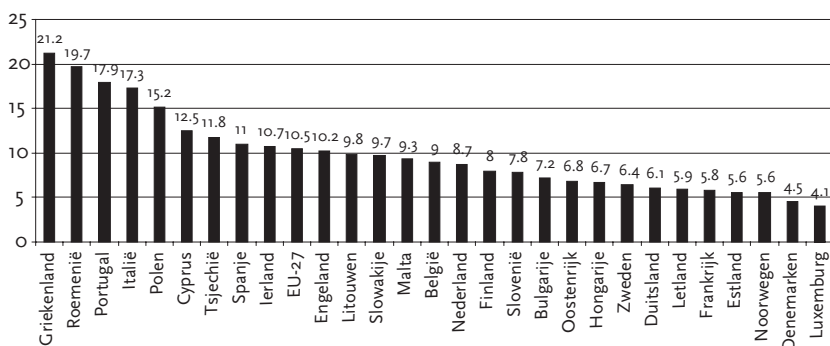
12 Er wordt hierbij o.a. gekeken naar het aantal opdrachtgevers en de omvang van de omzet.

1.3 DETERMINANTEN ZZP-SCHAP

De groei van het zzp-schap in Nederland kan volgens ons pas goed begrepen worden door verschillende analyseniveaus in het verhaal te betrekken. Het is immers goed denkbaar dat zowel kenmerken in de macro-omgeving als de specifieke institutionele context, sociaal-culturele processen en individuele factoren van belang zijn om het verschijnsel te verklaren.

Voordat we inzoomen op de mogelijke verklaringen achter de opkomst van het zzp-schap laat onderzoek zien dat tussen landen (maar ook door de tijd heen) grote verschillen bestaan in de mate waarin het verschijnsel voorkomt (Blanchflower, 2000). Figuur 1.4 laat zien dat in het jaar 2007 Nederland zeker niet tot de internationale koplopers behoort. Griekenland, Roemenië, Portugal en Italië zijn de landen met de meeste zzp'ers. Wel is Nederland een van de landen met de relatief grootste stijging van het aandeel zzp'ers in de werkzame beroepsbevolking (European Foundation, 2010).¹³ Welke factoren kunnen we in verband brengen met deze sterke opkomst? Door verschillende auteurs is betoogd dat de hoogte van het zzp-schap afhankelijk is van macro-economische, institutionele, culturele en – op het microniveau – individuele factoren. We zullen in deze paragraaf ingaan op wat er vanuit de literatuur over de opkomst van de zzp'er precies bekend is.

Figuur 1.4 Zelfstandig ondernemers zonder personeel in Europa, 2007 (% werkzame beroepsbevolking)¹⁴

Bron: European Foundation 2010

DE MACRO-OMGEVING: CONJUNCTUUR EN STRUCTUUR ARBEIDSMARKT

De ontwikkeling van het aandeel zzp'ers kan ten eerste verband houden met de stand van de conjunctuur. In perioden van hoogconjunctuur neemt het aantal zzp'ers toe,

¹³ De grootste percentuele stijging van het aandeel zzp'ers doet zich voor in Italië (SER, 2010).

¹⁴ Inclusief de landbouw. Vooral in landen als Roemenië en Polen zijn veel zzp'ers in de landbouw actief; dit verklaart waarom deze landen internationaal bovengemiddeld scoren.

terwijl bij afnemende groei het aandeel opdrachten aan zzp'ers afneemt. Hier zijn in de literatuur verschillende indicaties voor te vinden (Zwinkels et al., 2009; vgl. De Beer, 2004). Blanchflower (2000) heeft in dit kader expliciet laten zien hoe een opgaande conjunctuur gepaard gaat met meer vraag naar werk voor zelfstandigen. Dit wordt ook wel de 'pull-these' genoemd. Aan de andere kant laat Le (1999) zien dat een oplopende werkloosheidsgraad een positief effect heeft op de omvang van het zelfstandig ondernemerschap (zie ook Glocker & Steiner, 2007). Dit wordt in de literatuur benoemd als de 'push-these': negatieve omstandigheden, zoals werkloosheid, 'duwen' personen noodgedwongen richting het ondernemerschap. De bevindingen in de literatuur zijn derhalve verre van eenduidig (zie ook Van Es & Van Vuuren, 2010).

Conjunctuur en zzp-schap zijn op verschillende manieren met elkaar verweven. Voor de arbeidsmarkt als geheel kunnen zzp'ers fungeren als een arbeidsmarktbuffer omdat zij als eersten de klappen opvangen bij tegenvallende macro-economische groei, zoals in de periode vanaf 2008 (CPB, 2010; Theeuwes, 2010). Aangezien zzp'ers zich niet in de werkloosheidscijfers bevinden, blijft de werkloosheid in dit geval relatief laag.¹⁵ Als een economische teruggang niet te lang aanhoudt, hoeft er overigens niet per definitie sprake te zijn van een afname van het aandeel zzp'ers. Door de tarieven aan te passen¹⁶ en/of (tijdelijk) terug te vallen op eerder opgebouwde reserves zijn zzp'ers in staat om tijdens een recessie (enige tijd) het hoofd boven water te houden (De Vries et al., 2010). Recente cijfers van het CBS wijzen desalniettemin uit dat veel zzp'ers tijdens de economische neergang wel degelijk te maken krijgen met afnemende winsten, hoewel in mindere mate dan vooraf op basis van de daling van het bruto binnenlands product (bbp) gedacht werd (Erken et al., 2011). Ook het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP, 2011) is in zijn *Armoedesignalement 2011* vrij pessimistisch over de positie van zelfstandigen tijdens economische neergang; één op de acht zelfstandig ondernemers is arm in 2010 en wordt gerekend tot de groep 'werkende armen'.¹⁷ Hierbij wordt wel uit het oog verloren dat zzp'ers de beschikking kunnen hebben over financieel vermogen dat niet in de armoedecijfers tot uitdrukking komt (zie bijv. Lok et al., 2012). Uit gegevens van het CBS blijkt dat de groei van het aandeel zzp'ers in Nederland vanaf het jaar 2009 bijna volledig tot stilstand is gekomen; het aandeel zzp'ers nam nog maar toe met 0,5% in de periode 2008-2010 (Kösters & De Vries, 2010). Toch benadrukken we dat conjunctuur geen evidente determinant is. In de landelijke conjunctuurenquête van de Kamer van Koophandel in december 2011 lezen we bijvoorbeeld dat veel zzp'ers eerder baat lijken te hebben bij de economische crisis (Kamer van Koophandel, 2011). Het mechanisme ligt voor de hand: in een onzekere marktomgeving kiezen werkgevers eerder voor flexibele arbeidskrachten, zoals zzp'ers, om met de economische onzekerheid om te gaan. Concluderend is de conjunctuurontwikkeling in onze beleving een mogelijke factor van betekenis om de

15 Het CPB heeft later aangetoond dat werkgevers tijdens crisisjaren ook arbeid 'hamsteren' om zo de gevreesde toekomstige krapte op de arbeidsmarkt tegen te gaan (CPB, 2011).

16 De gemiddelde uurtarieven van zelfstandig ondernemers lopen volgens data van de Stichting Loonwijzer uiteen van 12 (schoonmaakwerk) tot 180 euro per uur (financieel-juridisch advieswerk) in 2010. Zie verder: www.wageindicator.org.

17 Ook een jaar later maakt het SCP (2012) melding van een verhoogde kans op een laag inkomen onder zelfstandig ondernemers. Tot de risicogroepen behoren o.a. vrouwen, personen jonger dan 45 jaar, alleenstaanden, eenoudergezinnen en allochtone ondernemers (Folkeringa et al., 2009).

ontwikkeling in het aandeel zzp'ers beter te kunnen begrijpen, zij het dat het verband tussen de economische omstandigheden en opkomst van het zzp-schap vooralsnog verre van eenduidig is.

In de literatuur komen we ook andere macroverklaringen voor de ontwikkeling van het aandeel zzp'ers op het spoor. Vanuit de vraagkant van de arbeidsmarkt zijn zzp'ers voor bedrijven bijvoorbeeld interessant omdat ze kunnen voorzien in de aanwezige personeelskrapte, omdat ze specifieke knowhow met zich meebrengen, omdat ze zorgen voor flexibiliteit in de personeelsvoorziening, en/of vanuit het perspectief van kostenvoordelen (Vroonhof et al., 2008). Deze vraag lijkt zich in het bijzonder voor te doen in specifieke sectoren. In sociologisch en economisch onderzoek wordt vaak geconstateerd dat zzp'ers actief zijn in de (zakelijke) dienstverlening en de bouwsector (Dekker, 2011; zie ook figuur 1.2). Een belangrijk kenmerk van met name de zakelijke dienstverlening is dat een betrekkelijk kleine economische investering nodig is om als zzp'er te kunnen starten. Wright (1997, p. 139) concludeert in dit verband: '(...) more than half of the expansion of self-employment in the 1980s can be attributed to sectoral change in the economy toward post-industrial-services (...).' Anders geformuleerd: een groei van het aandeel zzp'ers wordt (mede) mogelijk gemaakt door een verschuivende structuur van de arbeidsmarkt naar een diensteneconomie, waarbij de vraag naar specialistische kennis groter wordt (Drucker, 1999). Hoewel het proces van verdienstelijking (inter)nationaal gezien in zekere zin bijgedragen kan hebben aan de opkomst van de zzp'er, is dit voor Nederland waarschijnlijk maar een betrekkelijk klein deel van de verklaring. De verdienstelijking van de Nederlandse economie is onmiskenbaar een feit, maar vindt haar oorsprong in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig (De Beer et al., 2006). Waar de zzp'er met name in het afgelopen decennium in omvang is toegenomen, stagneert de verdienstelijking van de Nederlandse economie juist in dezelfde periode. Het CBS (2011) constateert in dit kader dat de toegevoegde waarde van de dienstverlening voor de Nederlandse economie is afgenomen sinds 1999. Het is dan ook maar de vraag of het belang van de dienstensector in Nederland ten grondslag ligt aan de opkomst van de zzp'er.

DE INSTITUTIONELE CONTEXT: (FISCALE) FACILITEITEN, SOCIALE ZEKERHEID EN ONTSLAGBESCHERMING

Een andere verklaringsbron heeft te maken met het overheidsbeleid. Het zzp-schap wordt door de Nederlandse overheid als belangrijk voor de samenleving als geheel beschouwd. Onder andere via de inbedding van het ondernemerschap als vak in onderwijsprogramma's heeft het ondernemerschap sterk aan kracht gewonnen als het gaat om zijn imago. Hessels en Vroonhof (2003, p. 40) suggereren dat ondernemerschap vandaag de dag wordt geassocieerd met waarden als 'lef' en 'iets willen bereiken' in het leven. Bevordering van het zelfstandig ondernemerschap is goed voor zowel individuen als de samenleving als geheel, zo is het beeld in de publieke opinie. Dit laatste wordt empirisch bevestigd door Van Praag en Versloot (2007) in hun meta-analyse van 57 studies naar de macro-economische meerwaarde van het zelfstandig ondernemerschap.¹⁸ In hun analyse laten ze zien

¹⁸ Er wordt hierbij overigens geen onderscheid aangebracht naar de specifieke bijdrage van zzp'ers.

dat ondernemerschap positief bijdraagt aan de welvaart van een land. Dosker et al. (2011) tonen daarentegen aan dat de waarde van zzp'ers vooral zit in het ondernemersrisico dat ze overnemen van opdrachtgevers.

De Nederlandse overheid heeft op verschillende manieren geprobeerd om de groei van het zelfstandig ondernemerschap te stimuleren. Naast verbetering van het imago van het ondernemerschap zijn er diverse ontwikkelingen in de regelgeving te ontdekken. Van Es en Van Vuuren (2010, p. 134-135) stellen dat verschillende beleidsmaatregelen hebben bijgedragen aan de relatief sterke groei van het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel. Zij noemen achtereenvolgens:

- De introductie van de Verklaring arbeidsrelatie (VAR) in 2001.¹⁹ Deze maatregel zorgt voor duidelijkheid als het gaat om de relatie tussen opdrachtgever en zzp'er en maakt zzp-constructies in die zin aantrekkelijk(er).
- De introductie en intensivering van diverse belastingaftrekposten voor zelfstandigen. Dit maakt het zzp-schap financieel aantrekkelijk(er).
- En werklozen die willen starten als zelfstandig ondernemer mogen sinds 2006 hun WW-uitkering tijdelijk behouden tijdens de opstartfase. Ook deze maatregel stimuleert de start van een eigen bedrijf.

Daarnaast zorgt sinds 2007 de 'Tijdelijke SZW-borgstellingsregeling startende ondernemers vanuit een uitkering' voor een borgstelling aan banken in die gevallen dat starters elders geen krediet kunnen krijgen.²⁰

Op basis van een decompositie van de ontwikkeling van het aandeel zelfstandigen in de werkzame beroepsbevolking concluderen Van Es en Van Vuuren (2010) dat de sterkste groei van het aandeel zzp'ers zich voordoet in de periode 2000-2006. Het is juist in deze periode dat de hiervoor genoemde beleidsmaatregelen zijn genomen, derhalve stellen zij dat: 'generieke beleidseffecten de belangrijkste oorzaak zijn geweest van de groei van het zelfstandig ondernemerschap' (p. 145).²¹ Andere voorbeelden van stimulerend overheidsbeleid zijn de toegenomen dienstverlening via ondernemerspleinen en de nadruk op het ondernemerschapsonderwijs sinds 2000 (Dekker & Veefkind, 2012). Als we naar het Belastingplan 2012 (zie www.rijksoverheid.nl) kijken, valt op dat het kabinet kiest voor een uniformering van de zelfstandigenaftrek van € 9.484 naar € 7.280.²² Voorheen was de zelfstandigenaftrek relatief hoog bij lage winsten en laag als winsten toenemen. Met deze maatregel tracht het kabinet doorgroei van ondernemers aan te moedigen. Een neveneffect van deze maatregel kan echter zijn dat in de toekomst bepaalde groepen mensen in mindere mate ervoor kiezen om als zelfstandig ondernemer aan de slag te gaan omdat ze minder aftrek genieten. Het gaat in deze gevallen om mensen die worden

¹⁹ Sinds 2010 hoeven zzp'ers die drie achtereenvolgende jaren met succes een VAR hebben gekregen, geen nieuwe verklaring meer aan te vragen. Op het moment van schrijven van dit hoofdstuk is het kabinet bezig met de ontwikkeling van een webmodule die het bestaande proces van de VAR moet vervangen.

²⁰ Deze regeling is per 1 januari 2011 komen te vervallen.

²¹ Zie ook de beleidsnota's *In Actie voor Ondernemers* (2003) en *De ondernemende samenleving* (1999).

²² De zelfstandigenaftrek blijft ook in 2013 bestaan (gekoppeld aan het uren criterium van 1.225 uur). In het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II valt overigens wel te lezen dat een deel van de ondernemersfaciliteiten zullen worden versoberd met ingang van 2015.

gedreven door financiële prikkels. Of en op welke wijze deze fiscale plannen doorwerken in de toekomstige ontwikkeling van het aandeel zzp'ers, blijft vooralsnog onduidelijk. Aangezien compenserende maatregelen, zoals overdraagbare heffingskortingen, worden afgebouwd, vrezen belangengroeperingen dat de nieuwe regelgeving knelpunten met zich meebrengt voor het opstarten van nieuwe ondernemingen.

De groei van het aandeel zzp'ers kan ook zijn grondslag vinden in het stelsel van sociale zekerheid. Socialezekerheidsregelingen kunnen voor werkgevers en werknemers bijvoorbeeld in hun beleving te kostbaar zijn. Op basis van puur materiële overwegingen kunnen werkgevers de kosten van risico's (bijv. van ziekte en arbeidsongeschiktheid) afwentelen op zzp'ers. Anderzijds kunnen personen die relatief weinig risico lopen op ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid ervoor kiezen om zzp'er te worden om zo de premiedruk in een land te ontduiken. In beide gevallen zijn de relatief hogere socialezekerheidskosten positief gerelateerd aan de ontwikkeling van het zzp-schap. Echter, als we kijken naar de publieke uitgaven voor sociale zekerheid, dan zien we dat Nederland zich rond het gemiddelde van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) bevindt (zie tabel 1.1). Deze constatering maakt ons duidelijk dat de hoogte van de bestedingen aan sociale zekerheid geen verklarende factor is achter de relatief grote toename van de zzp'ers in Nederland. Andere voorbeelden zijn te vinden in Frankrijk en Zweden. Beide landen geven duidelijk meer uit aan sociale zekerheid dan de meeste andere Europese landen, maar het aandeel zzp'ers blijft tegelijkertijd in beide gevallen in omvang aanzienlijk achter.

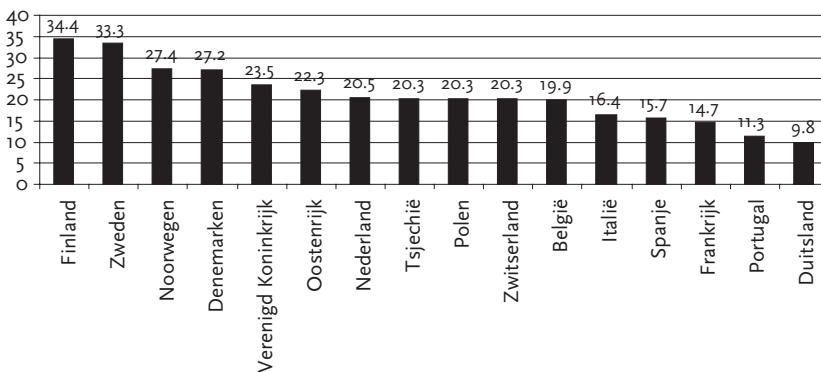
Tabel 1.1 Publieke uitgaven voor sociale zekerheid, 2007 (% bbp)

Australië	16,0	Nieuw-Zeeland	18,4
België	26,3	Noorwegen	20,8
Canada	16,9	Oostenrijk	26,4
Denemarken	26,0	Polen	19,8
Duitsland	25,2	Portugal	22,2
Finland	24,9	Slowakije	15,7
Frankrijk	28,4	Spanje	21,6
Ierland	16,3	Tsjechië	18,8
Italië	24,9	Turkije	10,5
Japan	18,7	Verenigd Koninkrijk	20,5
Korea	7,6	Verenigde Staten	16,2
Luxemburg	20,6	IJsland	14,6
Mexico	7,2	Zweden	27,3
Nederland	20,1	OESO-27	19,7

Bron: Adema et al. 2011

Een andere overweging om al dan niet te kiezen voor een bestaan als zelfstandig ondernemer is gebaseerd op de daarmee gemoeide ‘opportunity costs’ (of: de kosten van de overstap van het werknemer- naar ondernemerschap). Het gaat dan niet om de absolute, maar om de relatieve hoogte van sociale zekerheid. In Scandinavische landen (Zweden, Denemarken en Finland) zijn zelfstandig ondernemers bijvoorbeeld veel meer geïntegreerd in het socialezekerheidssysteem dan in Nederland het geval is. Zo zijn er in deze landen bijvoorbeeld werkloosheidsverzekeringen voor zelfstandigen.²³ Hierdoor zijn de ‘opportunity costs’ voor startende ondernemers lager dan in Nederland, want mensen verliezen dan weinig tot geen socialezekerheidsrechten. Via sociale zekerheid wordt op deze manier het zogenoemde ‘innovative hazard’ tegengegaan; mensen zijn eerder bereid om risico’s te nemen omdat er een bepaalde mate van inkomensbescherming is (Schmid, 2010). Torenvlied en Brouwer (2004) verwachten in dit verband bijvoorbeeld ook dat het aandeel zelfstandig ondernemers in Engeland hoger zal liggen dan in Nederland, wat feitelijk inderdaad het geval is (zie figuur 1.4). Maar om daadwerkelijk te kunnen beoordelen of deze veronderstelling standhoudt in de empirie hebben we gegevens over de socialezekerheidsrechten van zzp’ers nodig ten opzichte van werknemers, in een internationaal verband. Wat ons, helaas, opvalt is dat slechts weinig onderzoekers zich met deze thematiek bezighouden. Tangian (2004) is een van de onderzoekers die een serieuze poging heeft ondernomen om de sociale zekerheidspositie van zelfstandig ondernemers in beeld te krijgen (zie figuur 1.5). Wat daarbij naar voren komt, is dat de socialezekerheidspositie van ondernemers vooral in Scandinavische landen relatief hoog is, zoals we eerder constateerden in het geval van het werkloosheidsrisico. Ook het Verenigd Koninkrijk scoort bovengemiddeld.

Figuur 1.5 Sociale zekerheid voor zelfstandig ondernemers, 2002 (gewogen in %)²⁴

Bron: Tangian 2004

- ²³ Er is in deze drie Scandinavische landen een minimumvoorziening voor zelfstandigen zonder werk en daarnaast, bij aanvullende verzekering via een brancheorganisatie, recht op een inkomensgerelateerde uitkering in het geval van werkloosheid. Polen, Tsjechië en Hongarije kennen een verplichte werkloosheidsverzekering voor zelfstandigen, terwijl in een zestal andere landen vrijwillige regelingen voor zelfstandigen bestaan in geval van werkloosheid (zie ook het Kamerstuk 21 501-31, nr. 271, 2012).
- ²⁴ Het betreft een gewogen compositiescore op basis van zes variabelen (werkzekerheid, pensioen, werkloosheidsverzekering, ziekengeld, ouderschapsverlof en vakantiegeld). Een score van 100% impliceert volledige sociale zekerheid voor zelfstandig ondernemers.

Als de veronderstelling juist is dat mensen eerder de stap nemen van het werknemer naar het ondernemerschap als ze weinig socialezekerheidsrechten verliezen, dan zijn Scandinavische landen en Engeland het meest aantrekkelijk om voor jezelf te beginnen. We hebben echter eerder gezien dat in Finland, Zweden, Denemarken en Noorwegen procentueel minder zzp'ers actief zijn dan in Nederland. Ook deze verklaring voor de toename van het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel in Nederland lijkt daarom niet op te gaan. Dit betekent niet dat sociale zekerheid er helemaal niet toe doet, maar het betekent wel dat mensen hoogstwaarschijnlijk geen voordeel zien om zelfstandig ondernemer te worden als de zekerheidspositie (en de daarmee gepaarde gaande kosten) niet (of weinig) verschilt van regulier werknemerschap.²⁵

Ontslagbescherming is een andere mogelijke institutionele factor van betekenis. Een strikte ontslagbescherming voor het zittende personeel zorgt ervoor dat werkgevers baat hebben bij flexibele arbeid om zo de in Nederland relatief hoge ontslagkosten te vermijden (OESO, 2004). Hierdoor neemt het aandeel zzp'ers in een land toe. Roman et al. (2009) en Hevenstone (2010) hebben voor deze these empirisch bewijs gevonden. Vanuit het perspectief van individuen kan een strikte ontslagbescherming echter ook resulteren in een lagere bereidheid om voor jezelf te beginnen (vgl. Cazes & Nesporova, 2003). Er zijn op dit punt derhalve verschillende bewijzen te vinden voor uiteenlopende standpunten. De invloed van ontslagbescherming op het aandeel zzp'ers in de werkzame beroepsbevolking is dan ook verre van eenduidig.²⁶

SOCIAAL-CULTURELE FACTOREN

De opkomst van het zzp-schap kan volgens velen geplaatst worden in een meer algemene trend van individualisering. Ondanks dat dit een complex en lastig te definiëren term is, zijn er indicaties dat het proces van individualisering in Nederland toeneemt. Niemand zal immers ontkennen dat de vrijheden om individuele keuzes te maken in de afgelopen jaren zijn toegenomen (Schnabel, 2004). Dit heeft onder meer te maken

25 Het is overigens wel mogelijk dat de beschikbaarheid van sociale zekerheid een factor van betekenis is, afhankelijk van het *type* risico. Uit de literatuur is bijv. bekend dat zzp'ers werkloosheid als 'risico van het vak' beschouwen, terwijl zij wel ondersteuning verlangen in het kader van minder beïnvloedbare risico's zoals ziekte en arbeidsongeschiktheid (Dekker, 2011).

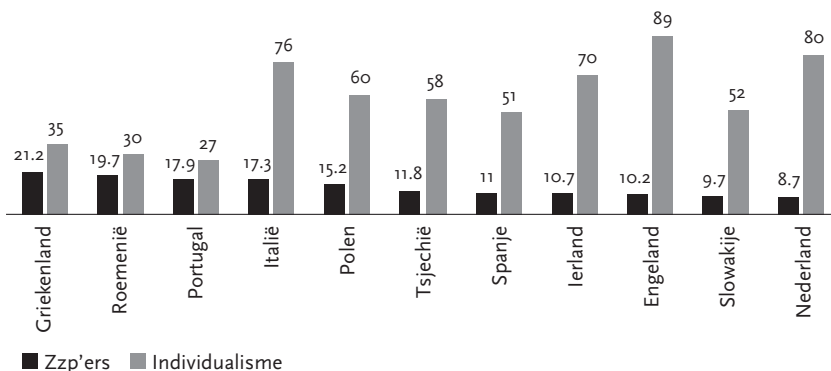
26 We zijn de sterkte van de samenhang tussen de mate van ontslagbescherming en het aandeel zzp'ers nagegaan via het berekenen van een bivariate correlatie. De zwakke correlatie tussen beide variabelen van 0,09 geeft geen aanleiding om ontslagbescherming als belangrijke verklaring in het verdere betoog op te nemen. De mate van ontslagbescherming is gebaseerd op cijfers van het jaar 2008, het aandeel zzp'ers op het jaar 2007. Landen die in deze analyse zijn meegenomen zijn: Oostenrijk, België, Tsjechië, Denemarken, Estland, Finland, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal, Slowakije, Slovenië, Spanje, Zweden en het Verenigd Koninkrijk.

met processen van ontkerkelijking en een afnemende deelname aan het verenigingsleven van bijvoorbeeld vakbonden en politieke partijen. Dit wil overigens niet zeggen dat we in de afgelopen jaren steeds meer van elkaar zijn gaan verschillen, bijvoorbeeld als het gaat om onze opvattingen over waarden en normen in de samenleving (Felling, 2004). Maar hoe individualistisch is de Nederlandse bevolking dan wel? In het cultuurmodel van de sociaal-psycholoog Geert Hofstede zien we dat Nederland behoort tot de meer geïndividualiseerde landen van Europa (zie www.geert-hofstede.com). Weliswaar is de Nederlandse burger minder individualistisch ingesteld dan de Engelsen en Amerikanen (zie figuur 1.6), maar een individualistisch mensbeeld doet zich in ons land sterker voor in vergelijking met veel andere landen in Europa, zoals Duitsland, Denemarken of Frankrijk. In die zin vervult individualisme een sleutelrol in onze samenleving. Toch is het maar de vraag of individualisering beschouwd kan worden als een belangrijke verklarende factor. In Angelsaksische landen met relatief bovengemiddelde individualiseringsgraden, zoals Engeland en de Verenigde Staten, is het aandeel zzp'ers niet eenduidig groter in vergelijking met Nederland.²⁷ Dat de mate van individualisme geen duidelijke invloed heeft op de omvang van het zzp-schap, wordt helemaal duidelijk als we onze blik richten op Zuid-Europese landen, bijvoorbeeld Portugal of Griekenland. Portugal heeft een score van 27 als het gaat om de mate van individualisme, en Griekenland een score van 35, maar beide landen kennen beduidend meer zzp'ers dan ons land (resp. 17,9% en 21,2% versus de circa 9% in Nederland in 2007).

Misschien ligt de verklaring bij andere culturele factoren, zoals de mate van onzekerheidsvermijding. Uit het onderzoek van Noorderhaven et al. (1999) blijkt immers dat in landen met een hoge mate van onzekerheidsvermijding alleen gekozen wordt voor het zelfstandig ondernemerschap als de economie tegenzit, met andere woorden: ondernemerschap is dan geboren uit 'necessity'. In landen met een relatief hoge mate van onzekerheidsvermijding zou het zelfstandig ondernemerschap daarom in beginsel niet in hoge mate voorkomen.²⁸ Klopt dit beeld? Nederland scoort ongeveer gemiddeld als het gaat om de mate om onzekerheid uit de weg te gaan, maar maakt internationaal gezien de sterkste groei door in het aandeel zzp'ers. Het is in onze beleving dan ook niet mogelijk om een accent te leggen op deze culturele factor als het gaat om de verklaring van de groei van het zzp-schap in ons land. We zullen op zoek moeten naar andere factoren die met de opkomst van het zzp-schap samenhangen.

27 In Amerika bedraagt het totale aandeel zelfstandig ondernemers van de werkzame beroepsbevolking 10,9% in 2009 (Hipple, 2010). In Nederland is dit aandeel rond de 14% (CBS StatLine).

28 Wennekers et al. (2006) tekenen hierbij aan dat een hoge mate van onzekerheidsvermijding, via een dissatisfactie met deze situatie, daarentegen ook juist bij kan dragen aan de stap naar het zelfstandig ondernemerschap.

Figuur 1.6 Individualisme (0-100) en het aandeel zzp'ers in 2007²⁹

Bron: www.geert-hofstede.com

Een andere factor die op theoretische gronden gevolgen kan hebben voor de omvang van het zzp-schap is het postmaterialisme. Ronald Inglehart (1997), die het begrip introduceerde, wijst erop dat er onder mensen in westerse samenlevingen steeds meer een behoefte is aan zelfontplooiing, inspraak en individuele vrijheden, zoals tot uiting komt in het (vrije) ondernemerschap en het bijbehorende gevoel van zelfstandigheid, in plaats van aan materiële zekerheden, zoals het werken in loondienst. Maar is er sprake van een toenemende tendens tot postmaterialisme in Nederland? Nederland behoort zeker tot een van de meest postmaterialistische landen, in het bijzonder in de jaren negentig van de vorige eeuw, zo laat Van Praag (2006) zien. Postmaterialisme kan de groei van het zzp-schap in Nederland derhalve mogelijk verklaren, zo is onze tussenconclusie. Echter, in landen met procentueel meer zzp'ers dan in Nederland, zoals in Italië en Spanje het geval is, bestaan relatief lagere niveaus van postmaterialisme (Van Praag, 2006). Dit laatste kan dan ook onmogelijk als bevestiging worden gezien van onze tussenconclusie dat postmaterialisme ertoe doet.³⁰

INDIVIDUELE FACTOREN: OVER MOTIEVEN, TRANSITIES EN SOCIALE HERKOMST

Naast de macro-economische, institutionele en sociaal-culturele factoren kunnen individuele verklaringen van nut zijn. Er is in de loop van de tijd veel gepubliceerd over individuele factoren achter de opkomst van het zzp-schap. We hebben eerder in dit hoofdstuk al gezien dat de kernvariabelen sekse (de meerderheid is man), leeftijd (gemiddeld zijn zzp'ers wat ouder) en etniciteit (eerder autochtonen) belangrijk zijn om aandacht aan te

²⁹ Tien EU-landen met het grootste aandeel zzp'ers (excl. Cyprus en Litouwen, incl. Nederland).

³⁰ Uhlaner en Thurik (2007) en Uhlaner et al. (2002) tonen empirisch overigens aan dat juist materialisme bijdraagt aan de keuze om zzp'er te worden. Wat betreft een materialistische verklaring van het zelfstandig ondernemerschap zonder personeel zouden we mogen verwachten dat financiële drijfveren een belangrijke rol spelen bij de keuze om ondernemer te worden. Uit enquêteonderzoek onder zzp'ers blijkt dat dergelijke overwegingen in Nederland echter van ondergeschikt belang zijn (Vroonhof et al., 2008).

besteden. Met name het opleidingsniveau is bijzonder belangrijk in het kader van ons verdere betoog. In Nederland zijn we met z'n allen steeds hoger opgeleid. Waar in 1996 20% van de beroepsbevolking een diploma in het hoger onderwijs behaalt, is dit aandeel gestegen tot 25% van de beroepsbevolking in 2006 (CBS, 2007). Daarnaast heeft het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011) onlangs nog becijferd dat waar een kwart van de groep 30-34-jarigen hoog is opgeleid in 1990, dit aandeel stijgt tot bijna de helft van dezelfde leeftijdsgroep in 2030. Met andere woorden, als het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking blijft stijgen, zal ook de groei van het aandeel zzp'ers nog wel enige tijd aanhouden. Maar er zijn meer factoren van importantie.

De keuze om als ondernemer te starten heeft te maken met verschillende motieven. Pleijster en Van der Valk (2007) constateren dat de meerderheid van de zzp'ers op basis van zogeheten 'pull-motieven' kiest voor het ondernemerschap. Dit zijn positieve overwegingen die aan de keuze ten grondslag liggen. Van den Born (2009) komt tot vergelijkbare conclusies in zijn studie naar hoger opgeleide zzp'ers. Het gaat dan om de vrijheid om de eigen werktijden in te kunnen delen, het hebben van een flexibele werkplek, de grote(re) mate van autonomie in het werk en mogelijkheden tot zelfontplooiing als belangrijkste beweegredenen.³¹ Dit zijn belangrijke overwegingen, onder andere in het kader van de combinatie van werk- en zorgtaken. Wat de thuissituatie betreft, zien we dat personen met een partner eerder voor zichzelf beginnen dan mensen zonder een relatie. De aanwezigheid van sociale en financiële hulpbronnen die een aantal onzekerheden van het zzp-schap kunnen tegengaan, wordt vaak naar voren gebracht als verklarend mechanisme achter dit verband (Bruce, 1999; Evans & Jovanovic, 1989).

Ook kan het zelfstandig ondernemerschap een manier zijn om een overgang te bewerkstelligen vanuit inactiviteit naar betaalde arbeid (Millán, 2008). Vroonhof et al. (2008) stellen vast dat circa 9% van de zzp'ers in Nederland de overstap maakt vanuit een uitkeringssituatie. Mevissen et al. (2012) hebben recent laten zien dat het als zzp'er starten vanuit een uitkering een goede manier kan zijn om een actieve arbeidsmarktpositie te verwerven. Veruit de meerderheid maakt de overstap echter vanuit een loondienstbetrekking (71%). Het is in het geval van de overstap vanuit inactiviteit overigens aannemelijk om te veronderstellen dat zogenoemde 'push-factoren' (negatieve overwegingen) meestal leidend zijn: er zijn dan hoogstwaarschijnlijk onvoldoende mogelijkheden om 'regulier' betaald werk te vinden.³²

Andere auteurs vestigen de aandacht op het intergenerationele aspect van het zzp-schap. Dit type verklaringen vinden we bijvoorbeeld terug in het werk van Arum en Mueller (2004). Deze auteurs stellen dat de kans om zelfstandige te worden (met en zonder personeel) positief samenhangt met de zelfstandige beroepspositie van de vader. Blumberg en De Graaf (2004) laten op basis van analyses van levenslooponderzoeken eveneens zien

31 Voor 'slechts' 6% van de zzp'ers in Nederland speelt een financieel motief een belangrijke rol in de overweging om zzp'er te worden (Vroonhof et al., 2008). Ook het gegeven dat zzp'ers gemiddeld genomen niet meer verdienen dan werknemers duidt erop dat er andere dan financiële motieven zijn voor het ondernemerschap (Van Praag & Thurik, 2012).

32 Van de personen die vanuit een uitkering starten als zzp'er geeft 40% aan dat dit de enige manier is om weer een inkomen te verwerven (SER, 2010).

dat de invloed van de sociale herkomst op de keuze om ondernemer te worden groot is. Een zelfstandige beroepspositie van iemands vader, maar ook het beroepsniveau van het thuisfront hangt positief samen met de keuze voor het zelfstandig ondernemerschap.

Ten slotte is eveneens het nodige empirische onderzoek gedaan naar de invloed van psychologische achtergrondkenmerken. Zo hebben Brown et al. (2011) aangetoond dat de mate van individuele risicobereidheid positief samenhangt met de latere stap naar het zelfstandig ondernemerschap. Daarnaast maken Blumberg en De Graaf (2004) duidelijk dat het persoonlijkheidskenmerk 'openheid', of 'creativiteit', positief bijdraagt aan de keuze om ondernemer te worden.

Wat betreft de besproken microverklaringen en de toekomstige ontwikkeling als het gaat om het aandeel zzp'ers op de arbeidsmarkt is het te verwachten dat met een stijgend opleidingsniveau van de bevolking het aandeel zzp'ers verder in omvang zal toenemen. Daarnaast is een verdere stijging van de gemiddelde leeftijd van de beroepsbevolking een bevorderende factor.

1.4 CONCLUSIE

Tal van studies richten zich vanuit verschillende invalshoeken en disciplines op de zzp'er. In dit hoofdstuk hebben we ons in deze onderzoeken verdiept. De vraag staat centraal welke factoren de groei van het aantal zzp'ers in Nederland kunnen verklaren. We hebben voor de beantwoording van deze vraag gebruikgemaakt van de nationale en internationale literatuur. Daarbij is voor zover als mogelijk gekeken naar de zelfstandig ondernemer zonder personeel. In andere gevallen gaf de literatuur ons 'slechts' inzicht in aard en omvang van zelfstandig ondernemers in het algemeen, al dan niet zonder personeel. Op deze plaats aangekomen, is het tijd om de balans op te maken.

We hebben de opkomst van de zzp'er in Nederland systematisch benaderd vanuit verschillende perspectieven: vanuit een macro-economisch, een institutioneel, een cultureel en een microperspectief. Allereerst kan de opkomst van zzp'ers in verband worden gebracht met de conjunctuur. Het is niet onlogisch om te veronderstellen dat een oplevende conjunctuur ook voor zzp'ers kansen biedt, aangezien de vraag vanuit de markt toeneemt ('pull-these'). Maar een andere, eveneens steekhoudende, aanname is dat juist economische teruggang de groei van het zzp-schap stimuleert, omdat het voor bepaalde groepen werknemers niet mogelijk is vast werk te vinden ('push-these'). Voor beide stellingen is in de literatuur de nodige steun te vinden. Een veelgehoord geluid is dat economische voorspoed zorgt voor meer zzp'ers op de arbeidsmarkt (Blanchflower, 2000). In eenzelfde verband constateert ook het CBS dat de groei van het aandeel zzp'ers door de economische crisis tot stilstand is gekomen.³³ Deze daling blijkt echter maar van tijdelijke aard. In een recente conjunctuurenquête van de Kamer van Koophandel wordt duidelijk dat zzp'ers

³³ Zie www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2010/2010-3029-wm.htm.

momenteel door bedrijven juist worden ingehuurd om flexibeler om te kunnen gaan met de economische onzekerheden (Kamer van Koophandel, 2011). Ook Hevenstone (2010) stelt vast dat economische neergang juist samenhangt met een groter aandeel zelfstandigen op de arbeidsmarkt. Er valt op basis van de beschikbare literatuur dus moeilijk te concluderen dat de conjunctuur een eenduidig onderscheidend criterium is als we de omvang van het aandeel zzp'ers beter willen begrijpen.

Een andere oorzaak van de opkomst van de zzp'er kan te maken hebben met veranderingen van de aandelen van sectoren in de werkgelegenheid. Hiermee bedoelen we dat minder mensen werkzaam zijn in sectoren zoals de landbouw, industrie en bouwnijverheid, en meer in de dienstverlening. Een afnemende betekenis van de dienstensector voor onze economie en het feit dat de verdienstelijking haar oorsprong vindt in de jaren tachtig laten zien dat deze verklaring eveneens moeilijk standhoudt.

Naast de conjunctuur en structuur van de arbeidsmarkt is de opkomst van de zzp-populatie in Nederland mogelijk te verklaren vanuit institutionele factoren, zoals het stelsel van sociale zekerheid, de mate van ontslagbescherming van het zittende personeel, en/of vanuit het overheidsbeleid rondom het zelfstandig ondernemerschap. Als gevolg van de hoge publieke uitgaven aan sociale zekerheid wendden bepaalde groepen zich af van 'reguliere' dienstverbanden en het socialezekerheidsstelsel, zo is een gangbare veronderstelling. Een andere reden om te kiezen voor het zelfstandig ondernemerschap zijn de relatief lage 'opportunity costs' die zijn verbonden aan deze keuze. Resumerend: sociale zekerheid doet ertoe, maar is dat ook zo? In dit hoofdstuk hebben we beschreven dat in landen met relatief hoge socialezekerheidsuitgaven, zoals Frankrijk en Zweden, relatief minder zzp'ers actief zijn. Wat de tweede hypothese betreft, is er geen duidelijk verband tussen de mate van sociale bescherming van zzp'ers en de opkomst van het zzp-schap. Het belang van sociale zekerheid om de opkomst van zzp'ers te kunnen begrijpen schatten we dan ook in als gering, met die kanttekening dat de socialezekerheidsregelingen in comparatief verband slechts mondjesmaat in de literatuur verkend zijn. Na inspectie is ook de mate van ontslagbescherming van het zittende personeel wat ons betreft niet verantwoordelijk voor de opkomst van het zzp-schap.

Beleidsmakers en onderzoekers beschouwen de opkomst van de zzp'er voorts als exemplarisch voorbeeld van individualiseringstendensen binnen onze samenleving (zie bijv. Pels, 2004). Empirische onderbouwing van deze stelling blijft helaas achterwege. Uitgaande van het cultuurkenmerkenmodel van Geert Hofstede hebben we de mate van individualisering op landenniveau vergeleken met het aandeel zzp'ers in verschillende economieën. Uit de analyse blijkt dat ook deze variabele geen belangrijke verklaring biedt voor de opkomst van de zzp'er. In de op papier meest geïndividualiseerde samenlevingen, zoals Engeland en Amerika, zijn niet eenduidig meer zzp'ers actief, terwijl in minder geïndividualiseerde samenlevingen zoals Griekenland en Portugal bovengemiddeld veel mensen ervoor 'kiezen' om als zzp'er te werken. Dat individualisering in onze ogen geen belangrijke verklarende variabele is, vindt ook aansluiting bij een studie van De Beer (2007). Hij stelt op basis van onderzoek vast dat individualisering in de afgelopen decennia zeker niet is toegenomen.

Bij het verklaren van het verschijnsel zzp-schap is een onderschat element het heden-daagse overheidsbeleid rondom ondernemerschap. Via diverse regelingen, bijvoorbeeld de introductie van de VAR, intensivering van aftrekposten en behoud van een WW-uitkering tijdens de opstartfase van een bedrijf, is het zzp-schap met name in de afgelopen tien jaar gestimuleerd. Samen met een verbeterde reputatie van het zelfstandig ondernemerschap kan dit wel eens de belangrijkste oorzaak zijn van de groei van het aandeel zzp'ers in ons land (zie ook Van Es & Van Vuuren, 2010).

Ten slotte zijn er factoren op individueel vlak. De belangrijkste stimulerende factoren als het gaat om de groei van het aandeel zzp'ers zijn het (stijgende) opleidings- en leeftijdsniveau van de bevolking. Hogeropgeleiden zijn vaker zzp'er dan middelbaar en lager opgeleiden, en met een voortdurend stijgend opleidingsniveau is het niet ondenkbaar dat de groei van het aandeel zzp'ers in de toekomst verder toeneemt. Een verdere stijging van de gemiddelde leeftijd van de beroepsbevolking impliceert een vergelijkbare uitkomst.

Wat we in dit hoofdstuk duidelijk hebben willen maken is dat de groei van het zzp-schap in Nederland theoretisch samenhangt met diverse factoren. Het opleidingsniveau, leeftijd en het overheidsbeleid rondom ondernemerschap zijn wat ons betreft de drie belangrijkste factoren die de groei van het zzp-schap verklaren. Een eerste vraag die zich nu aandient is of deze bevindingen uit de literatuur standhouden in de empirie. De tweede vraag is of en, zo ja, op welke wijze de groei van het aandeel zzp'ers in de toekomst doorzet. Deze vragen staan centraal in de bijdrage van Nicole Bosch et al. in hoofdstuk 8.

LITERATUUR

- Adema, W., Fron, P. & Ladaique, M. (2011). *Is the European Welfare State really more expensive?* Parijs: OECD.
- Aerts, M. (2007). *De zelfstandige in het sociaal recht*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Arum, R. & Mueller, W. (2004). *The Reemergence of self-employment*. Oxfordshire: Princeton University Press.
- Beer, P. de (2004). Flexibilisering maakt banengroei fragiel. *ESB*, 89(4442): 434-436.
- Beer, P. de (2007). How individualized are the Dutch? *Current Sociology*, 55(3): 389-413.
- Beer, P. de, Meer, P. van der, Ruysseveldt, J. van & Wielers, R. (2006). Ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt: werkgelegenheid, werkloosheid en inactiviteit In J. van Ruysseveldt & J. van Hoof. *Arbeid in verandering*. Heerlen: Open Universiteit.
- Berden, C., Dosker, R., Risseeuw, P. & Willebrands, D. (2010). *Markt en hiërarchie. Kosten en baten van het zzp-schap*. Amsterdam: SEO.
- Blanchflower, D. (2000). Self-employment in OECD-countries. *Labour Economics*, 7: 471-505.
- Blumberg, B. & Graaf, P. de (2004). Zelfstandig ondernemerschap in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 79(1): 43-65.
- Born, J. van den (2009). *The drivers of career success of the job-hopping professional in the new networked economy*. Amsterdam: Born To Grow.
- Bosch, N. (2011). Succes of self-employment. In F. Cörvers, R. Euwals & A. de Grip. *Labour Market Flexibility in the Netherlands. The role of contracts and self-employment*. Den Haag: CPB.
- Bosch, N. & Vuuren, D. van (2010). De heterogeniteit van zzp'ers. *Economisch Statistische Berichten*, 95: 682-684.
- Brown, S., Dietrich, M., Nunez, A. & Taylor, K. (2011). Self-employment and attitudes towards risk: Timing and unobserved heterogeneity. *Journal of Economic Psychology*, 32: 425-433.
- Bruce, D. (1999). Do husbands matter? Married women entering self-employment. *Small Business Economics*, 13(4): 317-329.
- Bruins, A. (2006). *Leven van het bedrijf*. Zoetermeer: EIM.
- Burchell, B., Deakin, S. & Honey, S. (1999). *The Employment Status of Individuals in Non-Standard Employment*. Londen: Report for the British Department of Trade and Industry.
- Cazes, S. & Nesporova, A. (2003). *Employment Protection Legislation (EPL) and its effects on Labour Market Performance*. Genève: ILO.
- CBS (2007). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2008*. Den Haag: CBS.
- CBS (2011). *De Nederlandse economie 2010*. Den Haag: CBS.
- CPB (2010). *Macro Economische Verkenning 2010*. Den Haag: CPB.
- CPB (2011). *Lage werkloosheid in grote recessie*. Den Haag: CPB.
- Dekker, F. (2011). *Flexible Employment, Risk and the Welfare State* (diss.). Rotterdam.
- Dekker, F. & Veefkind, A. (2012). *Ondernemerschapsonderwijs: jong geleerd is oud gedaan*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Dekker, R. & Kösters, L. (2010). Zzp'ers in Nederland: de baanzekerheid voorbij? *Sociaaleconomische trends*, 4de kwartaal. Gedownload via www.cbs.nl.
- Dekker, R. & Kösters, L. (2011). De ontmythologisering van de zzp-trend. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27(3): 248-263.
- Dosker, R., Risseeuw, P., Willebrands, D. & Berden, C. (2011). Het verschil dat de zzp'er maakt. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27(3): 306-317.

- Drucker, P. (1999). *Management Challenges for the 21st Century*. New York: Harper Collins.
- Erken, H., Jongasma, R. & Koot, P. (2011). Inkomen zelfstandigen in crisistijd. *Economisch Statistische Berichten*, 96(4621): 653-655.
- Es, F. van & Vuuren, D. van (2010). Een decompositie van de groei van het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking. *TPEdigitaal*, 4(3): 126-148.
- European Foundation (2010). *Self-employed workers: industrial relations and working conditions*. Dublin: European Foundation.
- Evans, D. & Jovanovic, B. (1989). An estimated model of entrepreneurial choice under liquidity constraints. *The Journal of Political Economy*, 97(4): 808-827.
- Felling, A. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwart eeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Openbare rede bij het aftreden als hoogleraar Methodenleer. Nijmegen.
- FNV (2011). *De FNV en arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa*. Amsterdam: FNV.
- Folkeringa, M., Ruis, A. & Tan, S. (2009). *Monitor Inkomens Ondernemers*. Zoetermeer: EIM.
- Genabeek, J. van, Gründemann, R. & Wevers, C. (2007). *De toekomst werkt*. Hoofddorp: TNO.
- Glocker, D. & Steiner, V. (2007). *Self-employment- A Way to End Unemployment?* Berlijn: DIW Berlin.
- Hessels, S. & Vroonhof, P. (2003). *Zelden zo populair: het zzp-schap*. Zoetermeer: EIM.
- Hevenstone, D. (2010). National Context and Atypical Employment. *International Sociology*, 25(3): 315-347.
- Hipple, S. (2010). Self-employment in the United States. *Monthly Labour Review*, september: 17-32.
- Howitt, D. & Cramer, D. (2007). *Methoden en technieken in de psychologie*. Pearson Education.
- ILO (2003). *The Scope of the Employment Relationship*. Gedownload via www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc91/pdf/rep-v.pdf.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton.
- Kamer van Koophandel (2009). *Startersprofiel 2008*. Den Haag: Kamer van Koophandel.
- Kamer van Koophandel (2011). *Conjunctuurenquête Nederland*. Gedownload via www.kvk.nl/coen.
- Kautonen, T., Down, S., Welter, F., Vainio, P., Palmroos, J., Althoff, K. & Kolb, S. (2010). Involuntary self-employment as a public policy issue: a cross country European review. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 16(2): 112-129.
- Kösters, L., & Vries, R. de (2010). Meer zelfstandigen zonder personeel geven er de brui aan. *CBS Webmagazine*. Gedownload via www.cbs.nl.
- Le, A. (1999). Empirical studies of self-employment. *Journal of Economic Surveys*, 13(4): 381-416.
- Lok, R., Otten, F. & Leufkens, K. (2012). Financiële kwetsbaarheid van zelfstandigen zonder personeel. *ESB*, 97(4634): 280-282.
- Mevissen, J. & Berg, N. van den (2011). De januskop van de zzp'er. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27(3): 264-280.
- Mevissen, J., Heuts, L., Leenen, H. van & Berg, N. van den (2012). *Aan de slag als zzp'er?* Amsterdam: Regioplan.
- Millán, J. (2008). *Self-employment: a microeconomic approach*. Huelva: Universidad de Huelva.
- Ministerie van Economische Zaken (2007, december). *Kabinetsbrief Werken aan ondernemend Nederland: het belang van zelfstandig ondernemerschap*.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011). *Trends in Beeld 2011*. Den Haag: Ministerie van OCW.

- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2011, 11 april). *Maatregelen arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa*.
- Muehlberger, U. & Pasqua, S. (2006). *Workers on the Border between Employment and Self-Employment*. International Centre for Economic Research.
- Noorderhaven, N., Wennekers, S., Hofstede, G., Thurik, R. & Wildeman, R. (1999). *Self-employment out of dissatisfaction: an international study*. Gedownload via www.tinbergen.nl/uvatin/99089.pdf.
- OESO (2000). *Employment Outlook*. Parijs: OESO.
- OESO (2004). *Employment Outlook*. Parijs: OESO.
- Pels, D. (2004). *Op naar een economie van zelfstandigen*. Gedownload via www.waterlandstichting.nl.
- Pleijster, F. & Valk, P. van der (2007). *Van onbemind tot onmisbaar*. Zoetermeer: EIM.
- Praag, C. van & Versloot, P. (2007). What is the value of entrepreneurship? A review of recent research. *Small Business Economics*, 29(4): 351-382.
- Praag, C. van & Versloot, P. (2008). The economic benefits and costs of entrepreneurship: A review of the research. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 4(2): 65-154.
- Praag, M. van & Thurik, R. (2012). Canon deel 4: ondernemerschap. *ESB*, 97(4644): 580-583.
- Praag, P. van (2006). *Politicologie: basisthema's en Nederlandse politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Roman, C., Congregado, E. & Millan, J. (2009). Dependent self-employment as a way to evade employment protection legislation. *Small Business Economics*. doi: 10.1007/s11187-009-9241-3.
- RWI (2009). *ZZP'ers en hun marktpositie*. Den Haag: RWI.
- RWI (2011). *Sectorale arbeidsmarktinformatie*. Den Haag: RWI.
- Schmid, G. (2010). *The future of employment relations*. Amsterdam: AIAS.
- Schnabel, P. (2004). *Individualisering en sociale integratie*. Den Haag: SCP.
- SCP (2005). *Arbeidsmobiliteit in goede banen*. Den Haag: SCP.
- SCP (2011). *Armoedesignalement 2011*. Den Haag: SCP.
- SCP (2012). *Armoedesignalement 2012*. Den Haag: SCP.
- SER (2010). *Zzp'ers in beeld. Een integrale visie op zelfstandigen zonder personeel*. Den Haag: SER.
- Stel, A. van (2008). *Hoe beïnvloedt ondernemerschap economische groei?* Amsterdam: ACE.
- Taal, G. (2010, 8 december). Helft bedrijfsleven gebruikt zelfstandigen zonder personeel. *CBS web-magazine*. Gedownload via www.cbs.nl/nl-NL/menu/informatie/deelnemers-enquetes/bedrijven-instellingen/coen/publicaties/2010-12-08-zzp.htm.
- Tangian, A. (2004). Defining the flexibility index in application to European countries (WSI Diskussionspapier nr. 122). Düsseldorf.
- Theeuwes, J. (2010). De spelregels zijn veranderd. *ESB*, 95(4567): 13-14.
- Torenvlied, M. & Brouwer, P. (2004). *Sociale zekerheid en ondernemerschap*. Zoetermeer: EIM.
- Uhlaner, L. & Thurik, R. (2007). Postmaterialism influencing total entrepreneurial activity across nations. *Journal of Evolutionary Economics*, 17(2): 161-185.
- Uhlaner, L., Thurik, R. & Hutjes, J. (2002). *Post-materialism as a cultural factor influencing entrepreneurial activity across nations*. Zoetermeer: EIM.
- Urlings, N. (2009). *Van werknemer naar ondernemer*. Den Haag: CBS.
- Vries, N. de, Bangma, K. & Vroonhof, P. (2010). *Een kwestie van ondernemen*. Zoetermeer: EIM.
- Vroonhof, P., Tissing, H., Swaters, M., Bruins, A. & Davelaar, E. (2008). *Zelfstandigen zonder personeel*. Zoetermeer: EIM/Bureau Bartels.
- Wennekers, S. & Folkeringa, M. (2002). *The development of the self-employment rate in the Netherlands 1899-1997*. Zoetermeer: EIM.

- Wennekers, S., Thurik, R., Stel, A. van & Noorderhaven, N. (2006). *Uncertainty Avoidance and the Rate of Business Ownership Across 21 OECD Countries, 1976-2004*. Rotterdam: ERIM.
- Wright, E. (1997). *Class Counts*. Cambridge: University of Cambridge.
- WRR (2007). *Investeren in werkzekerheid*. Den Haag: WRR.
- Zwinkels, W., Ooms, D. & Sanders, J. (2009). *Omvang, aard en achtergronden van baan-baanmobiliteit*. Den Haag: TNO/RWI.

Geraadpleegde websites:

statline.cbs.nl

www.cbs.nl

www.fnv-kiem.nl

www.geert-hofstede.com

www.kvk.nl

www.oecd.org

www.rijksoverheid.nl

www.wageindicator.org

www.depers.nl/economie/564368/Kamp-en-Kamer-worstelen-met-zzpers.html